

Розділ 2.

СМІХ МИСТЕЦТВА ТА МИСТЕЦТВО СМІХА

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2020.1\(33\).211972](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2020.1(33).211972)

УДК 1(091)477

Марія Кашуба, Алла Сініцина

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР НА СТОРІНКАХ РАННІХ ПОВІСТЕЙ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Виділена особливість відображення українського гумористичного фольклору в ранніх повістях М. Гоголя. Привернута увага до своєрідного відтворення митцем звичаїв та сміхової культури українського народу, а також до інтерпретації української міфології.

Ключові слова: Гоголь, гумористичний фольклор, ранні повісті, сміхова культура, українська міфологія.

Творчість Миколи Гоголя як українського письменника актуальна не тільки сатиричним трактуванням суспільних відносин та людей, які ці відносини творять, а й звертанням митця до української історії, фольклору, побутових стосунків. Про це останніми роками писали багато авторів, зокрема М. Попович, О. Стромецький, В. Скуратівський та ін. Коли твори, присвячені Петербургу, чи Росії в цілому, виглядають передусім як карикатура на людину й суспільство та навівають страх, то зображення українського села з його традиційними звичаями й міфами викликали радість і сміх. Про це написав свого часу Олександр Пушкін у листі до А. Ф. Воєйкова в кінці серпня 1831 року: «Сейчас прочел «Вечера близ Диканьки». Они изумили меня... Мне сказывали, что когда издатель вошёл в типографию, где печатались «Вечера», то наборщики начали прыскать и фыркать. Фактор объяснил их весёлость, признавшись ему, что наборщики помирали со смеху, набирая его книгу. Мольер и Фильдинг, вероятно, были бы рады рассмешить своих наборщиков. Поздравляю публику с истинно весёлою книгою» [Вінок Гоголю 1989: 79].

Спробуємо продемонструвати, що так насмішило працівників друкарні, які першими прочитали українські повісті М. Гоголя. Майстер написав ці твори російською мовою, але зберіг у їхніх сюжетах не тільки український колорит, а й детально передав український іскрометний гумор і веселу вдачу своїх ліричних героїв.

Однією з головних постатей у ранніх повістях Гоголя виступає українська жінка – або дівчина, або одружена поважна матрона, або вдова. Кожна з таких постатей змальована вільною, незалежною від чоловіка, здатною самостійно приймати рішення ще й командувати чоловіком. Такий образ, безумовно, чисто український тип, його виплекала історія народу. У збережених писемних пам'ятках від Княжої доби бачимо жінку поряд з чоловіком як його соратницю, порадницю, рівноправну учасницю його справ. Чоловік сповнений поваги до жінки – дружини й матері його дітей.

Зберігає чимало таких образів і український фольклор. Микола Гоголь, який виріс в атмосфері поваги до жінки – відомо, що він протягом усього життя відчував ніжну любов до матері й сестер, які так само його «боготворили», – не міг не виразити це у своїх творах.

Вже у «Сорочинському ярмарку» зустрічаємо колоритні постаті жінок: красиву молоденьку дочку Параску, яка вперше виїхала з рідного хутора «на люди», і її мачуху Хіврю, яку парубок Грицько назвав дияволом, столітньою відьмою. У відповідь на свої «компліменти» він почув цілу тираду звинувачень і прокльонів: «Чтоб ты подавился, негодный бурлак! Чтоб твоего отца горшком в голову стукнуло! Чтоб он поскользнулся на льду, антихрист проклятый! Чтоб ему на том свете черт бороду обжег! ...Нечестивец! поди умойся наперед! Сорванец негодный! Я не видала твоей матери, но знаю, что дрянь! и отец дрянь! и тетка дрянь!» [Гоголь 1989:16]. Навіть лайка ображеної жінки сповнена гумору – тут немає грубих образливих слів, чи злобних порівнянь, висловлене лише невдоволення недолугими вихованцями сина, який повинен би обурюватися такими образами найближчих родичів. Він справді обурився, тому що заляпав болотом очіпок «відьми». Дівчина також виявилася не слабкою, про що свідчить сцена перед дзеркалом: «...я ей ни за что не поклонюсь, хоть она себе тресни. Нет, мачеха, полно колотить тебе свою падчерицу! Скорее песок взойдет на камне и дуб погнется в воду, как верба, нежели я погнусь перед тобою!» [Гоголь 1989: 34].

Боїться своєї «своячениці» голова, а дяк, завернувши до Солохи і почувши стукіт у двері, не так побоюється отця Кіндрата, як «своєї половини», «которая и без того страшною рукою своею сделала из его толстой косы самую узенькую» [Гоголь 1989: 105]. А стосунки сімейки кумів не можуть не викликати сміху. З тонким гумором описує Гоголь їхню занедбану хату, що була «вдвое старше шаровар волостного писаря», залишки тину, з якого всі перехожі висмикують кілки, піч, яка не топилася днів по три, тоді як господиня «пресмыкалась у кумушек и зажиточных старух»... «и дралась только по утрам со своим мужем, потому что в это только время и видала его иногда». Жінка ховала перед чоловіком принесену від добрих людей їжу, відбирала у нього його здобич, яку він не встигав пропити в шинку: «Кум, несмотря на всегдашнее хладнокровие не любил уступать ей и оттого почти всегда уходил из дому с фонарями под обоими глазами, а дорогая половина, охая, плелась рассказывать старушкам о бесчинстве своего мужа и о претерпенных ею от него побоях» [Гоголь 1989: 114].

Кумовій жінці нічим не поступається тітонька Івана Шпоньки, про яку чоловіки говорили як про жінку «весьма с большим характером». Гоголь зобразив її не тільки «исполинского росту», а й як розумну та ошадливу господиню, що вміла всім розпорядитися, сама гребла на човні, ловила

рибу, стріляла дичину, стояла над косарями, рахувала число днів і кавунів на баштані, залізала на дерево й трусила груші, брала мито з возів, які проїжджали по її греблі, «била ленивых вассалов своею страшною рукою». «Почти в одно время она бранилась, красила пряжу, бегала на кухню, делала квас, варила медовое варенье и хлопотала весь день и везде попевала» [Гоголь 1989: 172].

Подібна до тітоньки й Агафія Федосіївна – вона ні родичка, ні кума, але міцно «схопила за ніс» Івана Никифоровича й водила за собою. Він при ній навіть змінював свій спосіб життя. Гоголь іронічно змальовує цю постать – вона нагадувала бочку, а ноги були коротенькі, сформовані наче дві подушки – натякає автор повісті на її «привабливість». Проте, «она сплетничала и ела варенье бураки по утрам, и отлично хорошо ругалась» [Гоголь 1989: 365], настановляючи Івана Никифоровича ворогувати з колишнім приятелем-сусідом. Саме Агафія навела автора повісті на філософські роздуми про те, як українські жінки уміють хитро управляти чоловіками: «Я, признаюсь, не понимаю, для чего это так устроено, что женщины хватают нас за нос так же ловко, как будто за ручку чайника? Или руки их так созданы, или носы наши ни на что более не годятся» [Гоголь 1989: 364]. Жінки у повістях змальовані хитрими, навіть зрадливими, що дозволяють собі відверто насміхатися над чоловіками. Згадана Агафія тижнями проживає, наче господиня, в домі Івана Никифоровича, хитро «водячи його за ніс», те саме чинить і хитра Гапка з його сусідом Іваном Івановичем. Мачуха Параски ніжно вітає коханця попівича, допомагаючи йому перелізати через тин, пригощає «вареничками и галушечками пшеничными, пампушечками и товченичками», запевняючи, що коханому нічого боятися, оскільки «дурень мой отправился на всю ночь с кумом под возы, чтоб москали на случай не подцепили чего» [Гоголь 1989: 23]. Відверто знущається зі свого співмешканця-голови і його своячениця, лає його нищівно, наче простого селянина. Та хитрішою за всіх виявилася вдова Солоха, що й відзначили її розіпхані по мішках «гості»: «Ай да Солоха! Эдакого человека засадить в мешок!.. Вишь, чертова баба! А я дурак... Вишь, проклятая баба! А поглядеть на нее – как святая, как будто и скромного никогда не брала в рот» [Гоголь 1989: 17].

На тлі сварливих, але спритних, хитрих і підприємливих жінок чоловіки виглядають млявими, слабкими, полохливими й недолугими, готовими при першій небезпеці сховатися під спідницю жінки, або залізти в піч, або кинутися на вулицю і впасти там, наче труп, як це видно з опису сцени, коли у вікні «виставилася» страшна свиняча пика, поводячи очима [Гоголь 1989: 28]. Такі сцени нагадують українські жартівливі пісні, які, можливо, знав Гоголь. Наприклад, пісня про те, як жінка «налігала чоловіка» і повела на

базар, щоб продати його. Врятувало нещасного тільки те, що за нього торговальниці пропонували і пару коней вороних, і сто золотих рублів, які, на думку жінки, завдавали більше клопоту, ніж чоловік.

Слабким, нездатним на опір ні жінці, ні парубкам виглядає й представник влади – голова. В українській традиції – міфічній і фольклорній – немає поваги до представників влади, скоріше вони представлені як нечиста сила, що шкодить добрим людям. Слабким і недолугим у своєму становищі виглядає у повістях Гоголя не тільки сільський голова, а й суддя, підсудок, писар, городничий, чи комісар. Сільський голова, який цілком під каблуком своєї «своячениці», виступає посьміховиськом: чарівна Солоха посадила його у мішок, а ткачиха плюнула в його небриту бороду, коли він приступив ближче до гурту, де сперечалися баби. А як над ним знущуються сільські парубки – ці картини викликають і регіт, і захоплення їх винахідливістю. Даремно, що голова вважав себе «посмышленнее всех», своячениця висловлює щодо цього великий сумнів: «Скажи, пожалуйста, – с такими словами она приступила к нему, – ты не свихнул еще с последнего ума? Была ли в одноглазой башке твоей хоть капля мозга, когда толкнул ты меня в темную комору?» [Гоголь 1989: 66]. Якими тільки епітетами не нагородила вона голову – він і «одноглазый сатана», і «волочиться за дівчатами», і «дурачиться сивий дід», і «бестолковая башка». Коли та ж своячениця опинилася в хаті для колодників, то особливо яскраво сцена її визволення виглядає на тлі погрозу парубкам за їх безчинства від голови як представника влади, поставленого самим царем. Та парубків ці погрози не зупиняють, вони своїми витівками перевершують навіть нечисту силу: «Голова стал бледен как полотно; винокур почувствовал холод, и волосы его, казалось, хотели улететь на небо; ужас изобразился в лице писаря; десятские приросли к земле и не в состоянии были сомкнуть дружно разинутых ртов своих: перед ними стояла свояченица» [Гоголь 1989: 67], яку цей гурт представників влади сприйняв за диявола. Сцена повторилася з п'яним Калеником, а з Левком вийшов повний конфуз, адже він передав записку від комісара, де голова названий «старим дурнем», який замість підтримувати порядок у селі, «одурел и строишь пакости» [Гоголь 1989: 73].

Українські парубки зображені як справжні козаки – безстрашні, мужні, хитрі, спритні на вигадки, схильні пожартувати навіть з царицею. Такими виглядають і Грицько, і Вакула, і сільські парубки, які жартують з головою, і його син Левко, а особливо ж запорожці, що засвідчила зустріч з царицею. Вони почуваються вільними, не плазують, розмовляють рідною українською мовою – «самым грубым, обыкновенно называемым мужицким наречием», навіть жартують: «Мы не чернецы, – продолжал запорожец, – а люди грешные. Падки, как и все честное христианство, до скромного. Есть

у нас немало таких, которые имеют жен, но не живут с ними на Сечи» [Гоголь 1989: 122]. Не побоялися запорожці порушити настанови Потьомкіна, який опікувався ними у Петербурзі, і відверто призналися, що «провиант дают хороший, хотя бараны здешние совсем не то, что у нас на Запорожье», а один з них насмілювався навіть висловити претензії цариці й вказати на заслуги запорожців: «Помилуй, мамо! Зачем губишь верный народ? Чем прогневили? Разве держали мы руку поганого татарина; разве соглашались в чем-либо с турчином; разве изменили тебе делом или помышлением? За что ж немилость?... Чем виновато запорожское войско? Тем ли, что перевело твою армию через Перекоп и помогло твоим енералам порубать крымцев?» [Гоголь 1989: 121].

У повісті «Тарас Бульба» з гумором змальований побут козаків-запорожців на Січі і їх звичай: коли повернулися сини Тараса з бурси і батько почав насміхатися над їхніми довгими свитками, син не стерпів і заявив, що може побити навіть батька, бо «за обиду не посмотрю и не уважу никого»: «И отец с сыном, вместо приветствия после давней отлучки, начали насаживать друг другу тумаки и в бока, и в поясницу, и в грудь, то отступая и оглядываясь, то вновь наступаая» [Гоголь 1989: 218]. Таке випробування особливо потішило батька, бо він відчув, як змужнів його син, який зможе перед кожним постояти за свою гідність.

З великою симпатією змальований веселий колорит козацької вольниці на Січі, де були загартовані у битвах воїни, які випробували всякі життєві негаразди. Від їхнього танку «земля глухо гуділа на всю округу», а в повітрі далеко відлунювали гопаки й тріпаки, вибивані дзвінками підковами чобіт: «Вся Сечь представляла необыкновенное явление. Это было какое-то беспрерывное пиршество, бал, начавшийся шумно и потерявший конец свой... Это общее пиршество имело в себе что-то околдовывающее. Оно не было сборищем бражников, напивавшихся с горя, но было просто бешеное разгулье веселости... Рассказы и болтовня среди собравшейся толпы, лениво отдыхавшей на земле, часто так были смешны и дышали такою силою живого рассказа, что нужно было иметь всю хладнокровную наружность запорожца, чтобы сохранять неподвижное выражение лица, не моргнув даже усом, – резкая черта, которою отличается доньине от других братьев своих южный россиянин» [Гоголь 1989: 234–235].

Особливим гумором відзначався укозаків обряд посвяти новообраного кошового отамана – Гоголь детально описує, як кожен козак вважав за необхідне обмазати болотом його голову й обличчя, болото стікало по вусах і бороді, а отаман стояв непорушно й дякував козакам за виявлену честь. Він почувався не так повелителем, як слугою козацької волі.

На тлі хоробрих, веселих і мужніх козаків виглядають жалюгідно москалі

й кацапи, як їх називає Гоголь. Москалі завжди злодії, п'яниці, голодні, «з козлиною бородою», брехуни й пустослови: «Плюйте ж на голову тому, кто это напечатал! Бреши, сучий москаль. Так ли я говорил? Що то вже, як у кого черт-ма клепки в голови!» [Гоголь 1989: 38], а в розповіді дячка брехати – це «москаля везть», і парубки величають голову такими словами, вимовити які соромиться писар, переконаний, що навіть «п'яний москаль побоїться вимолвить их нечестивым своим языком» [Гоголь 1989: 65]. Про пропалу грамоту чумаки в корчмі сказали, що коли чорт і москаль будь-що вкрадуть, то це «поминай, як звали» [Гоголь 1989: 81]. Григорій Григорович, після пригощання Івана Шпоньки в трактирі своєю курятиною, згадує, як «в одной русской корчме залез мне в левое ухо таракан. Проклятые кацапы, как я после узнал, едят даже щи с тараканами» [Гоголь 1989: 169–170]. Поряд з такими можна уявити, на думку Гоголя, хіба що цигана, хоча цих людей він наділяє кращими рисами – вони своїми хитрощами сприяють добрим справам, як, наприклад, Грицькові допомагають посватати Параску.

Вельми колоритно змальований популярний «персонаж» українського гумористичного фольклору – свиня. У міфах ця тварина асоціюється з нечистою силою, сатаною, дияволом, з нею завжди пов'язуються химерні випадки. У повістях Гоголя свиня виступає джерелом переляку, її поява паралізує людину, навіває страх і жах. Гоголь вписує свиню і в комічні ситуації, як це трапилося у повісті про сварку двох нерозлучних колись приятелів. Перший комічний випадок, де виступає бура свиня як еквівалент рушниці, викликав глибоке обурення Івана Никифоровича, хоча ця свиня була гордістю його сусіда, він її вигодував і вона могла навіть привести поросят. Саме бура свиня як причина сварки цих двох нерозлучних приятелів викликала далекосяжні наслідки й врешті обох зістарила й розорила. Популярний персонаж міфів допомагає Гоголю наголосити нікчемність і обмеженість інтересів дрібних українських поміщиків, зобразити їхній світ нудним і нецікавим. А поява свині «в присутствии», коли звідти вийшов на хвилину суддя в супроводі підсудка й секретаря, спричинила справжню катастрофу: «В это время бурая свинья вбежала в комнату и схватила, к удивлению присутствовавших, не пирог или хлебную корку, но прошение Ивана Никифоровича, которое лежало на конце стола, перевесившись листами вниз. Схвативши бумаги, бурая хавронья убежала так скоро, что ни один из приказных чиновников не мог догнать ее, несмотря на кидаемые линейки и чернильницы» [Гоголь 1989: 375]. У цій комічній сцені Гоголь яскраво відобразив, дошкульно висміявши, тогочасне казенне судочинство, особливо наголосивши і нікчемність справи, якої стосувалося вкрадене свинею «прошення».

Свиня у повістях Гоголя супроводжує відьму, як це бачимо у повісті

«Вій». Коли стара відвела філософові для ночівлі овечий хлів, то він, оглянувши плетені стіни, «толкнул ногой в морду просунувшуюся из другого хлева любопытную свинью», після чого з'явилася стара відьма, яка його осіддала й підганяла мітлою в польоті. До слова, бурсаки у цій повісті також зображені з гумором: крім красномовних прізвищ, а саме – богослов Халява, філософ Хома Брут, а ритор Тиберій Горобець, Гоголь наділяє їх ще й талантами. Богослов крав усе, що лежало біля нього, був надзвичайно похмурий, а напившись п'яним, ховався в бур'яни; філософ був веселий, любив музику й, коли не пив, то танцював; ритор ще не напивався, але любив битися. Це розуміла стара власниця двору, куди забрели бурсаки: «Куды я вас дену? Да ещё всё какой рослый и здоровый народ! Да у меня и хата развалится, когда помещу таких. Я знаю этих философов и богословов. Если таких пьяниц начнёшь принимать, то и двора скоро не будет» [Гоголь 1989: 322–323].

Малоросіяни, тобто українці, зображені у повістях як веселий народ, який полюбляє випити, погуляти, з гумором оформлені у них навіть домівки, як, наприклад, у сотника. Допитливий філософ, що полюбляв завжди все оглядати й аналізувати, помітив веселі малюнки й дивні атрибути на стінах його хати: на одній стіні козак сидів на бочці з кухлем над головою і хизувався написом «Усе вип'ю», на другій – фляжка, сулії, кінь вверх ногами, люлька, бубни й напис «Вино – козацька вітха». Біля воріт стояли дві пушки, а з вікна одного з сараїв виднілися бубон і мідні труби. Веселий господар цієї оселі часто влаштував «пиршества», які були справжніми гулянками з танцями й піснями. Гоголь детально описує звичай цього веселого сотникового дому, особливо вечері, коли до кухні, наче до клубу, сходилася вся прислуга: «За ужином болтовня овладевала самыми неговорливыми языками. Тут обыкновенно говорилось обо всем: и о том, кто пошил себе новые шаровары, и что находится внутри земли, и кто видел волка. Тут было множество бонмотистов (остряк – франц.), в которых между малороссиянами нет недостатка» [Гоголь 1989: 335].

Привертають увагу також імена й прізвища ліричних героїв, чи назви хуторів, де проживають, чи господарюють герої повістей. Видається, що вони почерпнуті з українських народних говірок, або зі шкільних жартів самого автора повістей. Так, чарівна Параска – дочка Солопія Черевика, його дружина – Хівря (Хавронья), парубок – Грицько Голопупенко, один із гостей Цибуля, Терентій Корж, Пухівочка, Попопуз, Довгочун, Перерепенко, Іван Шпонька жив на хуторі Витребеньки, а Григорій Сторченко – в селі Хортище; учитель російської граматики – Деєпрічастіє, голова села – Євтух Макогоненко, комісари – Ледачий, Козьма Деркач-Дришпановський. На цьому тлі благозвучне хіба ім'я п'яниці Каленика, хоча над ним усі насміхаються.

Так в ранніх повістях, присвячених українському селу й містечкові Миргороду, Гоголь відтворив гумористичний колорит українського побуту, як він йому ввижався у його поетичних мистецьких фантазіях. Своїм художнім талантом митець прославив звичай й культурні традиції українського народу на весь світ, відверто наголосивши на його самобутності, підкресливши його ідентичність і оригінальність.

Українська тема у той час була популярною в європейській літературі – згадаймо хоча б поеми Байрона «Мазепа», Пушкіна «Полтава», романтично трактована тема Мазепа захоплювала й Рилеєва, на цю тему написані опери й картини. Проте створюваний Гоголем у ранніх повістях світ легенд і оповідок виділяється в літературному колі романтиків як особливий, сміховий світ. Його літературний вибір продиктований насамперед тим, що в молоді роки Гоголь зобразив те, що краще знав і глибше відчував. Через стихію народного гумору й сміху він проник до глибин національної культури, вписавши її у професійну літературу свого часу.

Список використаної літератури

- Вінок, М. В. (1989) *Гоголю. Гоголь і час*, Харків: Прапор, 254 с.
 Гоголь, Н. В. (1989) *Вечера на хуторі близ Диканьки. Миргород*, Харьков: Прапор, 391 с.

Мария Кашуба, Алла Синицына

УКРАИНСКИЙ ЮМОР НА СТРАНИЦАХ РАНИХ ПОВЕСТЕЙ НИКОЛАЯ ГОГОЛЯ

Рассмотрена особенность отражения в ранних повестях Н. Гоголя украинского юмористического фольклора. Обращено внимание на своеобразие отражения писателем смеховой культуры украинского народа, семейных отношений и обычаев, юмористической мифологии. В частности, писатель изобразил изобретательность женщин, мягкотелость мужиков, казацкий и бурсацкий юмор, хитрость цыган, и вороватость москалей. Подчёркнуты также юмористическая ономастика и топонимика.

Ключевые слова: *Гоголь, ранние повести, украинский юмор, смеховая культура, украинская мифология.*

Maria Kashuba, Alla Sinitsina

UKRAINIAN HUMOR ON PAGES OF EARLY STORIES OF MYKOLA GOGOL

The article describes peculiarities of Gogol's way to depict elements of Ukrainian humor in his early stories (novels). Main topics of humoristic folk

literature are being classified, such as: foxy cheating woman, scolding wife, bullheaded or drunk, weak and coward husband, sticky fingered, lazy and dirty Russians, Gipsies, etc. Separately the article outlines full of humor and freedom Cossak's household and daily routine as well as manners and customs of seminarists. We can also find some examples of mocking sayings and dirision of government officials.

Another colorful character of funny stories is a pig. Special attention is drawn to the names of characters as well as their habit to crack jokes.

Keywords: *Gogol Ukrainian humor, early stories, culture of jokes, Ukrainian mythology.*

References

- Vinok, M. W. (1989) *Hoholu. Hohol i chas* [Gogol. Gogol and time], Kharkiv: Prapor, 254 p.
 Hohol, N. W. (1989) *Wechera na khutore blyz Dykanky. Myrhorod* [Dinner at a small village near Dikanki. Myrhorod], Kharkiv: Prapor, 391 p.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2020

Стаття прийнята 22.05.2020